

ՄԱՅԿԱՆ, ՀՈԳՈՒ ԵՎ ՀԱՆԴԵՐՉՅԱԼ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐՆ ՈՒ ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

Թաղման հետ կապված նշված ծիսական արարողություններից գատ եայ ժաղավուրդը ունի բազում սովորություններ, հավատալիքներ ու նախապաշարումներ, որոնք հիմնականում աղերսվում են. ա) հոգու անհիստական ըմբռնման, բ) արևի, գ) հաց ու ջրի, դ) խոսքի, ե) քարի ու հողի, զ) խաչի ու եղեք, յոթ, քառասուն սուրբ եամարված թվերի, է) ձախ-աջ, շրջուն-շիտակ ընդունված պայմանականությունների հետ:

ա) Թաղման ծեսի առաջնակարգ նպատակը հոգուն րավարարելն ու հանգստացնելն է («Հոգեհանգիստ»): Քանի որ, ըստ ժողովողի պատկերացման մարմնի մահանալուց հետո հոգին շարունակում է ապրել, ապա նա պետք է որոշակի հարարությունների մեջ մտնի կենդանի մարդկանց հետ: Մինչև մարմինը հողին հանձնելը հոգին սավառնում է նրա շուրջը, տեսնում ու լսում կատարվածը, ապա կամ նրա հետ թաղվում է ու հանգրվանում ստորգետնյա աշխարհի յոթ ճեղքերից մեկում, կամ սավառնում երկինք և տեղ գրավում նրա յոթ (երեմն նաև երեք) շերտերից մեկում: Եվ եթե ամենաեղանելին յոթերորդ երկինքն է, ամենաանտանելին էլ գետնի յոթերորդ խորշն է: Քանի որ մարդու կյանքի տևողությունը նախասահմանված է, ուրեմն ժամանակին հոգին առնելու էին գալիս Աստծո սպասավորները: Մեղավորների հոգին լինում է սև ու գարշահոտ, արդարներից՝ անուշահոտ ու լույսի պես պայծառ: Հոգին առնելուց առաջ հրեշտակը հետապնդում է հիվանդին, որը հաճախակի փոխում է տեղը, գարիորում նրա տեսքից և գիշերները երագում լսում մեղձավոր հանգուցյալների ձայները, որոնք

մյուս աշխարհից կանչում են իրեն: Արդար մարդու ետևից եկած հրեշտակները կամ չարին եետևող սատանաները իրենց կապույտ ու սև ճիպոտներով խվում են եիվանդին ու նրա մարմնի վրա թծեր առաջացնում: Վանում¹ և այլուր եավատացած էին, որ հիվանդների հետևից նախ գալիս են զըողները, որոնք գրում են մարդկանց բարի ու չաը գործերը, նրանց սպասվող դեպքերը («գրողի տարած», «գրողի դավթար զըվես», «գրողը տանի») և հաշվարկում են նրա մահվան օրը: Այնքան խորն էր այդ հավատը, որ վասպուրականցի Հոռոմ մամիկը պատմում է, թե իր քեռին ու քեռաղեն (մորական պապը) տասնյակ տարիներ առաջնորդել են գրողներին, նրանց ցույց տվել ցուցակում նշված մարդկանց²:

Հոգին հանգստանում է մարմնի թաղումով և հաջորդ առավոտյան սգվողի «վայը» լսելուց հետո թոչում հեռանում է: Երկինք վերանալու համար արդար հոգին պետք է որ թևեր ունենա, այն շատ հաճախ ժողովողի մտապատկերում ունի թոչունի կերպարանք:

Այ իմ կամարով աղբիր,

Իճապ ո՞ր երամ գնացիր:

Գիտնամ որ երամ գնացիր,

*Ուխտ անիմ, գամ ի քեզ ի տես*³:

Հոգու թոչքը տևում է յոթ կամ քառասուն օր, դրա համար յոթից քառասուն օր գերեզման են այցելում, մեռելատանը ճրագ վառում, որ

¹ *Ղևոնդ Ալիշան*, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 225, *Նժդեհեան Ք.*, Պառավաշունչ, Ազգագրական հանդես, գիրք 9, էջ 263, *Արվանձտյան Ք.*, Ամանա, Երկեր, Ե.1, Երևան, 1978, էջ 145:

² *Լալայան Ե.*, Վասպուրական, ԱՀ, գիրք 15, էջ 56:

³ *Ճանիկեան Յ.*, նշվ. աշխ., երգ 10:

նրա ճանապարհը լուսավոր լինի: Երբեմն, երբ հոգեվարքը ձգվում է, մեռնողի ուղքերի տակ մեղր են քսում, որ գնալիք ճանապարհը քաղցր լինի⁴:

Հուղարկավորները գանազան միջոցների էին դիմում իսպիանելու համար հոգու վերադարձը տուն, մեջեցյալի եամար օգտագործած թելի, կտորի մնացորդները, ասեղը թաղում էին հետը, մի եղունգ անգամ նրանից չէի կարելի պահել. անկողինը անվառ ծալում էին, շորերն ու անձնական իրերը թափում, դազաղը խփում էին դռանը, պտտում, երբեմն անգամ տնից հանում էին պատի մեջ թացած ճեղքով⁵, պատանքում էին, ուղքերն իրար կապում, դազաղի վրա խոշոր քարեր դնում: Որպեսզի մարմնին կաղնուտած հոգին տուն գալու փոխարեն այցելի գերեզման, գերեզմանները տեղադրում էին բարձրադիր վայրերում, ճանապարհների կողքին: Բոլոր նշանավոր տոներին հաջորդող մեռելոցներին օրհնել էին տալիս մերձավորների գերեզմանները, որ այցելության եկած հոգիները իսպառված հեռանան: Հավատում էին նաև, որ պատշաճ ուշադրության չարժանացած հոգին զոռնադար է դառնում:

Մեռելները դուրս էին գալիս գերեզմաններից և գայլի, շան կամ այլ կենդանու կերպարանքով եետևում մարդկանց, նրանց հետ մտնում էին տուն և լույսը ծագելուն պես մոռից անշնչացած վերածվում դիակի. սրանց գլուխը կտրում են և պատի անցքից հանելով՝ կրկին թաղում⁶: Սլավոնները մույնիսկ հատուկ ծես ունեն այս անցանկալի երևույթի իսպիանելու համար⁷:

Միշտ դատապարտվել է բոնի, պարտադրված մանը: Ըստ ժողովրդական մտածողության, սպանվածի հոգին մինչև իր կյանքի մա-

խասահմանված ժամկետի լրանալը դեգերում է անկայան ու անհանգիստ: Կայուն մտվածք ունի «մագե կամրջի» հավատը, որով հոգիները տեղափոխվում են մյուս՝ երանելի աշխարհը: Կամուրջը չի դիմանում մեղքերով ծանրաբեռ եոգու տակ և փլվելով նրան գլորում է հավոտենական տարտարոսյան տանջանքների անդունդը: Այս հավատը երբեմն ունենում է իր իրական արտահայտությունները⁸:

Հոգին հավերժական կյանք է ձեռք բերելու, երբ վերջին դատաստանի օրը որոշվի նրա արդար կամ մեղավոր լինելը և վերջնականապես տեղավորվի դրախտում կամ դժոխքում («Արդարացն՝ կյանք եավիտենական, մեղավորացն՝ տանջանք հավոտենական»)⁹: Հոգիները վերջին դատաստանին ներկայանալու են պատանքը կամ դազաղը ուսած, դրա համար դազաղը ձգտում են թեթև փայտից պատրաստել («Յաւուր դատաստանին կալած-կապած սեւերես մնաս», «Պատանքը վիզդ ման գաս, տեղը չը գտնես դադարելու»)⁹: Վերջին դատաստանի վերաբերյալ կան ռազմաթիվ ժողովրդական երգեր: Անա դըանցից մեկը.

Ճեռղնի ծառին ծուռ մարդերաց

Ազատավոր քեյզ այս պարին.

Երկնքի դուռը բացած է,

Ոսկե աթոռ թալած է:

Քյրիստոս վերեն մատած է,

Ոսկի կալան պոնած է:

Հըմեն մարդոց մեղքն կ'զրէ:

Արդարներաց կու տայ

Աջակողմեան փառքն ու պատիւ,

Դռան պանլիս արքավութնին.

Էրթան էնտեդ ուրախ էլենն:

Փառք պատիւ տան Աստըծուն,

⁴ *Ջանգեզուրում մի ժամանակ հանգուցյալներին խորան գետի կամրջով էին տեղափոխում գերեզմանատուն: Կամրջի մուտքի մոտ մատում էին ծերունիները և քննում մեռածի բարի ու չար արարքները: Եթե գերակշռում էին առաջինները, թույլ էին տալիս անցնել ու կազմակերպել թաղումը, իսկ եթե հանգուցյալը մեղավոր էի ու վատահամբավ, թափողը ետ էի ուղարկվում, մինչև որ աղոթքներով ու ողորմությամբ հարազատները քավեին նրա մեղքերը (Լիսիցյան Ա., նշվ. աշխ., նույն տեղում): Այս հավատքը ունեն մաև հնդկացիները, եգիպտացիները և այլք -Ե. Դ.*

⁵ *Ղանալանյան Ա.*, Առածանի, Երևան, 1960:

⁶ *Մխիթարեանց Ա.*, Փշրանք Շիրակի ամբարներից, ԷԱԺ, ԽԱ, Առսկվա, 1901, էջ 134:

⁴ *Լալայան Ե.*, Բորչալուի գավառ, ԱՅ, գիրք 9, էջ 167:

⁵ *Լիսիցյան Ա.*, Ջանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 208, Ա.Առսկիսյան (Բեմսե), Հարք (Աշո Բուլանդի), ՀԱԲ, պրակ 3, Երևան, 1972, էջ 38:

⁶ *Сеешников Т.*, Волк в контексте румынского погребального обряда, Исследования в области балто-славянской духовной культуры, Погребальный обряд, Москва, 1990, с.131.

⁷ *Մամուկյան Խ.*, Հայ ընտանեկան պաշտամունքը, ԱՅ, գիրք 12, էջ 207, *Սրվանձույան Գ.*, Մանանա, նույն անդում, էջ 148:

*Վայելեն երկնից անվերջ երանութիւն:
Սեղաւորացն է՝ չարչարանք,
Դառնիկ լացը ու խղճմտանք.
Դժոխաց հուրն կրակին,
Պիտի մաշի ինոնց խոգիյն*¹⁰:

Այնքան նշանակալից է վիրջին դատաստանի հավատը, որ հայ մարդը իր ամբողջ կյանքում նախապատրաստվում է դրան՝ «Դատաստան կա գալու, պատասխան կա տալու»¹¹:

Ըստ ժողովուրդական մտածողության՝ հոգին հաճախ գետեղվում է որևէ կենդանու, ծառ ու ծաղկի, իսկ հաճախ՝ քարի ու ժայռի մեջ: Այնտեղից անցնում է կնոջ արգանդը, եղիացնում նրան, և սերունդները շրջապտույտ են կատարում՝ կրկնելով իրար: Հոգին կարող է լինել ամենուր, անել ամեն ինչ, դրա համար մարդիկ վախենում են նրանից՝ զգուշանալով շարժել նրա բարկությունը: Ունեցած ամեն ինչից՝ բերքից, անասուններից, իրեղենից բաժին են հանում հոգուն, ամեն առիթով հարգում նրա հիշատակը, երբեք բացասաբար չեն արտահայտվում հանգուցյալի մասին: Շաբաթ երեկոները լինում են զգոն և ուշադիր. դա հոգիների այցելության օրն է, քրի հետ գործ չեն ունենում, լույսերը չեն հանգցնում, երկար դրսում չեն մնում:

*Ասոր կիրանուտը է, ելիր տուն եկոր,
Խաս լաթերդ հագիր, ժամէն տուն եկոր*¹²:

բ) Ամենայն հավանականությամբ, առաջին նյութական, տեսանելի, միաժամանակ և առեղծվածային երևույթը, որ ներգործել է մարդու զգայարանների վրա և առաջ բերել հրճվանքի, ջերմության զգացումներ, արևի ծագումն է: Եվ ընդհակառակը՝ մայրամուտը, առավել ևս արևի իյավարումը զուգորդվել են սարսափի, վշտի ու անելանելիության ռդբերգական ապրումներով, իզուր չէ, որ բանագիտության մեջ հայտնի առասպելական դպրոցի ներկայացուցիչները ա-

ռասպելաստեղծման հիմնային երևույթ էին համարում արևի ծագումն ու մայրամուտը¹³:

Հավանաբար մարդը առաջին ողբերգությունն ապրել է արևին ընդմիջտ կորցնելու վախից: Նա երկյուղել է, որ չար ուժերը՝ ամպի, հողմի, սառնամանիքի, մութի տեսքով կարող են խափանել արևի աշխարհի գալու ցանկալի իրողությունը և աշխարհը թողնել իյավարի ու պաղության մեջ: Արևը եղել է մարդու ցնծության ու սխրության արարողը և նրա գոյությունը ապահովող ամենագոր ուժը: Բարձրադիր, արևահայաց վայրերում կառուցվել են արևին նվիրված տաճարներ, նրա ծագումը դիմավորել են պարով ու աղմուկով, հեղել են մատաղացու անասունի արյունը: Իսկ արևամուտն ու իյավարումը ուղեկցվել են՝ բզկտելով սեփական մարմինը:

Բոլոր ժողովուրդների պատկերացումներում արևածագը խորհրդանշում է կյանք, ծնունդ, ամենայն լավ ու բարիք, իսկ մայրամուտը՝ մահ, իյավար, դժբախտություն: Ղևոնդ Ալիշանը վկայում է, որ *mouth* (մութ) բառը եվրոպացիների մոտ նշանակում է մեռյալների աստված¹⁴:

Արևի մահվան ու ծննդյան հավերժական երևույթները մարդուն հուշել են, որ մեռած մարդը, որին նույնպես հալածում են չար ուժերը, արևի նման կարող է նորից ծագել, կենդանանալ: Արևը գնում է ուրիշ աշխարհի և վերադառնում: Մարդն էլ գնում է ուրիշ աշխարհի և երբեք կվերադառնա: Արևը «մեռնում» է, աշխարհին իյավար է պատում, մարդը մեռնում է՝ անհրաժեշտ է սև հագնել: Բոլոր ժողովուրդների համար ընդհանուր սգո սև կամ սպիտակ գույները պետք է բացատրել արեգակ-իյավար, ցերեկ-գիշեր, լույս-մութ գուգորդումներով:

Թաղման հանդեսները կատարվում էին և են մինչև արևի մայր մտնելը, հիմնականում արևի հայտնվելուն ի տես: Ժողովուրդը իմբվել է հանգուցյալի շուրջը և լացով, ինելահեղ շարժումներով և վայնասունով ձգտել է գրավել ա-

¹⁰ *Շերենց Գ.*, Վանայ սագ, մաս 1, Թիֆլիս, 1885, էջ 73:

¹¹ *Ղանալանյան Ա.*, Սոսանի, Երևան, 1960:

¹² *Փափագեան Ա.Տ.*, Մահերգ Ատա-Բազարի, «Բիրական», Կ.Պոլիս, 1900, № 43, էջ 676:

¹³ *Кокьяра Дж.*, История фольклористики в Европе, Москва, 1960, с.201.

¹⁴ *Ղևոնդ Ալիշան*, նշվ.աշխ., էջ 416:

րևի ուշադրությունը, հանգուցյալին հանձնել նրա խնամակալությանը: Ամեն ինչ արվում էր ի ցույց արևի, արևամուտից եետո յուրաքանչյուր արարք անիմաստ էր դառնում.

*Անտարակույս կողբային նրանք մինչեւ ա-
րեւամուտ*

*Եթե Աբիլլն Ազամեննոնին մոտենալով
չասեր նրան...¹⁵:*

Քննելով գայլի առնչությունը ռումինական թաղման ծեսի հետ և նրա հիշատակությունը որոշ սգո երգերում, Տ. Ավեշնիկովան գրում է.

"Этот не часто встречающийся тип плача относится к жанру так называемых "зорь" (zorie), которые исполняются группой женщин рано утром на заре перед восходом солнца в течении всех трех дней, предшествующих погребению, или только в последний день, а в некоторых зонах Баната - в первый день после похорон"¹⁶.

Պարզ է, որ «зорь» կոչված սգո երգերի գոյությունն արդեն, մանավանդ հատկապես արշալույսին երգվող, խոսում է նաև սլավոնական ժողովուրդների թաղման արարողություններում արևի խաղացած մեծ դերի մասին:

Լեոնեթն ի վեր չայիր չիւմէն է,

Ըմեննումն արեւ է, մեզի տուման է.¹⁷:

Ողորմ է հայկական սգո երգը: Ոչ մի ժողովուրդ այնքան տեղանուններ ու անձնանուններ չի կապել արևի հետ, որքան հայ ժողովուրդը: Հայերը իրենց կոչել են արևորդիներ, Արևի անունով գավառ կար Երասխի հյուսիսային կողմում՝ Արևիք, հայոց օրացույցը գարդարում էին Արևի անունը կրող ամիսն ու յուրաքանչյուր ամսվա անդրանիկ օրը: Բնորոշ քացատրություն է տալիս Վ. Տեր-Մինասյանը իր մեջբերած տապանագրին.

«Յիսուն ամողջունեցի գարեւ մարդոց,

Իսկ արդ ողջունեն գարն Աստուծոյ:

Արեւու այսօրինակ յիշատակութիւնն այսքան գերաթմիչ երեւակայութեամբ ի հեթանոսութե-

ան արեւապաշտ եւ ի քրիստոնէութեան արեւասեր հայ մտքի միայն յատուկ է»¹⁸:

Հայոց աղոթքներն ու շարականները բազմիցս դիմում են արեգակին, որպես արդարության, մաքրության և աշխարհի փրկչի խորհրդանշի, ամենագոր, ամենապայծառ ու բարի ուժի: Մեր եեքիաթները հարուստ են արևը խորհրդանշող կերպարներով, արևի անունը կրող րույսեր ունենք անգամ. արևքուրիկ, արեգական ծաղիկ, արևածաղիկ, արևապաշտ:

Ապրող ու մաքառող հայը, ճաշի ժամին, երբ որպես սեղանի գարդ, իմաստության գոհարների մման վայլատակում են մեղմանուշ կենացները, դարձյալ չի մոռանում արևին և այդ անառկելի ու անթերի հիմնականում մոր կատարելությունն է մաղթում. «էս էլ էն արեգակի կենացը, վուր սառած մարդուն կու տաքցնե ու չի վառի»¹⁹:

Հայաստանի մի շարք շրջաններում դեռ պահպանվում է արևածագը դիմավորելու սովորությունը: Առանձնապես այն պարտադիր է քաղման ու հարսանիքի հաջորդ առավույամբ²⁰:

Այժմ էլ պառավ մամիկները արևածագին երեսներին իյաչ են հանում ու շշմջում. «Իմ իրեսս թու վառանդ տակը, ա իրիքնակ»: Արևին են մրմնջում եոգսերն ու բաղձանքները... Նորածին մանկանր հանում են տան պատշգամբը, որ ծագող արևը նկատի նրան ու առնի իր հովանու ներքո:

Արևից գրկվելով ու արև կորցնելով, հանգուցյալները ժողովրդի հոգածությամբ անարև չեն մնում. վերջալույսը՝ թույլ ու աղոտ, անուժ ու անօգնական «մեռելի փայ արևն է»:

Ճրագը, լույսը, ճերմակը արևի խորհրդանշներն են: Աեռելատանը յոթոց քառասուն օր ճրագը չեն հանգցնում, եանգուցյալի ձեռքը մոմեր են տալիս, ողորմաբասը ճրագով են խմում:

¹⁸ *Տեր-Մինասեան Վ.*, Անգիր դարութիւն եւ առակք, Կ.Պոլիս, 1893, էջ ԾԵ:

¹⁹ *Տեր-Ալեքսանդրյան Գ.*, Թիֆլիսեցոց մտավոր կյանքը, մաս Ա, Թիֆլիս, 1886, էջ 219:

²⁰ *Լալայան Ե.*, Վասպուրական, ԱԳ, գիրք 25, Թիֆլիս, էջ 52, արևապաշտության հետաքրքիր վկայություն տես նաև: *Հալաքյան Գ.*, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, ՀԱԲ, պ.5, Երևան, 1973, էջ 262:

¹⁵ *Չոմերոս, Իլիական*, Երևան, 1987, երգ 23:

¹⁶ *Севяникова Т.*, указ.соч., с.129.

¹⁷ *Ճանիկեան Յ.*, նշվ.աշխ., երգ 99:

Հանգուցյալին օրհնում են հետևյալ արտահայտություններով, «լուսահոգի», «լույս ծլա հոգուն», «լուսը կաթե գերեզմանին», «լուսը գրկե» և այլն: Ննջեցյալի պատանքի կամ ներքնաշորերի ընդունված գույնը սպիտակն է՝ նրա արդարության ու անմեղության առհավատչյան, իսկ ծածկոցի ու դագաղի, սգվորների հազուստների գույնը սևը՝ հարազատների վիշտն ու կսկիծը խորհրդանշող («սև երես», «սև կապես», «սևավրդվես» և այլն):

գ) Հացը սրրություն է հայ ժողովրդի համար: Հացով երդվում են, պատվում ու մտերմանում, հացի համար պայքարում, հացով գոյատևում: Հացը դեր ունի մեր բոլոր ծիսակատարություններում, նաև մահվանն առնչվող արարողություններում: Այս պարագայում հացը կատարում է երկակի դեր՝ չարխափան և հոգու հագեցման: Չար ոգիների մերժեմալը խափանելու համար հանգուցյալի կրծքին հաց էին դնում, բերանին՝ նշխար, հոգեվարքը թեթևացնելու համար հաց էին բաժանում, մինչև «գերեզմանը փակելը» հոգեբաժին էին տալիս, բարեկամները «սգասեղան» էին ուղարկում մեռելատուն, թաղումից հետո «հոգեհաց» էր մատուցվում, հացով և այլ ուտելիքներով էին նշում «յոթը», «քառասունը», «տարելիցը», «մեռելոցները»: Յուրաքանչյուր տոնի գերեզման տանելու համար առանձնահատուկ հացեր էին թիում (թըթխմորով, բաղարջ, գաթա և այլն): Այս առումով ուշագրավ է մինչև վերջերս Ջանգեգուրի և Ղարաբաղի գյուղերում պահպանված «տըշտըմաղի» ավանդույթը. հարսանիքի հացը թիելու ժամանակ հավաքվում էին այդ գործին հմուտ կանայք, այլուր մաղում և սկսում խմոր հունցել, երբ գալիս է աղը լցնելու պահը, նրանցից ավագը ամեն բուռ աղը շաղելիս, հիշում է հարսանքատան որևէ հանգուցյալ հարազատի և ողորմի տալիս նրան:

Երագում հանգուցյալ տեսնելիս հաց էին նետում գերեզմանատան կողմը, մտածելով, որ նա քաղցից դղված է այցելության գալիս: Հաց թխելիս ավելացած ալյուրը տուն չէին տանում, լցնում էին թոնիրը՝ «անտեր մեռելների հիշա-

տակին»: Գերեզման փորողներին հենց նույն օրը երեկոյան յոթական հաց էին տալիս, որպեսզի ըստի ու թիու ծայնը կտրվի ննջեցյալի ականջից»: Այս բոլոր սովորությունները՝ մասնակի փոփոխություններով, մինչև այժմ էլ պահպանվում են հայկական գյուղերում:

Ջուրը որպես կենսապահովման անհրաժեշտ տարր, իր մաքրագործող ու կենսաբեր շնորհով, թաղման ծիսակատարությունների մեջ ևս իր արժանի տեղն է գրավում հացի կողքին: Հոգեղարձ եղած մարդուն մի բաժակ ջուր են տալիս, դյուրացնելու համար մահը: Ննջեցյալի կողքին, իսկ թաղումից հետո նրա սենյակում մի գավաթ ջուր են դնում: Դիակը լողացնում էին, որ մաքրվի չար ոգիների հետ շփվելուց առաջ եկած պղծումից և մաքուր գնա «Աստծո դուռը», լողացնելիս երեք անգամ ջուր էին լցնում նրա աջ թուռը և քսում երեսին, որ նա «հիքնական սրբի մեղքերից»: Նախօրոք իմանալու համար հիվանդը կառողջանա՞, թե ոչ, նրա իմած ջրի մնացորդը սրսկում են շան վրա, եթե սոսկում է, դողում, ուրեմն հիվանդը մեռնելու է:

Ջուրը մաքրում է բոլոր կեղտերն ու մեղքերը և արագ իրեն է փոխանցում մահվան սարսուռն ու հրեշտակների ազդեցությունը: Տանը մարդ մահանալու դեպքում բոլոր ջրերը թափում էին, երր խոսք էր լինում հանգուցյալի մասին, ջուր էին թափում ու շնջում. «Ջուր դառնաս»: Դագաղի ետևից ջուր էին նետում, երբ ջուր ընդելիս հուղարկավերության թափորի էին հանդիպում, ջուրը թափում էին և ետ դառնում, եթե տուն տանեն՝ մահ կպատահի: Թարմ գերեզմանաթմբին ջուր էին հեղում, վախեցածին բժշկելու համար նրա ծեղքերն ու ոտքերը լվանում էին նոր գերեզմանի վրա և ջրամանը ջարդում: Գյուղերում ննջեցյալի առկայության դեպքում ջրից եեռու են մնում: Դարաբաղում այսպիսի արտահայտություն կա. «Կերեզմանը ճուր ըղնել»: Եթե դատարկ գերեզմանափոսի վրա անձրև է տեղում, երկարատև անձրևներ են ակնկալվում: Եղաշտի ժամանակ մի նոր ննջեցյալի գլուխ էին նետում ծովը կամ ջրի մեջ գցում. սա ջրերի

բարկացած աստծոն մատուցվող մարդկային զոհի հիշողությունն էր: Սգվողներին սգից հանում էրն «սգարաղմիքի» համդիսավոր արարողությունը: Այս ամենը վկայում է ջրին վերագրվող մեծ ուժի ու զորության մասին: Հայ ժողովուրդական բանահյուսությունը հարուստ է հրաշք աղբյուրների, կախարդական ծովերի ու գետերի մասին հեքիաթներով ու զրույցներով: Հայոց հերոսավեպի բոլոր դյուցազունները իրենց գերբնական գործությունները ստանում են ջրից:

դ) Դարեր շարունակ ժողովուրդը վստահել է խոսքի ներգործուն մեծ ուժին, առանձնապես կարևորվում էր չափածո խոսքը: Այդ են վկայում վաղնջական ժամանակներից եկող հմայական ռանածկերը, աղոթքներն ու մաղթանքները, երգերը: Պաշտպանող են սգվողներին ուղղվող մխիթարանքի ընդունված բանածկումները. «Աստված հոգին լուսավորե», «Ետի դատաստանը քաղցր անա», «Դուն ապրիս», «Սուրը հոգով մխիթարվեք», «Աստված օղորմի», «Էս տան վերջին դժբախտությունը լինի», «Դրախտի փայ ըլի» և այլն: Ննջեցյալին լողացնելիս, պատանքելիս, դագաղը կամ նաշը ձեռքից ձեռք փոխանցելիս, գերեզման փորողները իրար հաջորդելիս, դիակը գերեզման իջեցնելիս, հողով ծածկելիս, փողոցում թաղման թափորի հանդիպելիս և այլ բոլոր պահերի համար գործածվում են չափածո և արծակ բանածկումներ²¹: Օրինակ, երբ տան մոտով անցնում էր թափողը, այդ տան հիվանդները դուրս էին գալիս պատշգամբ կամ ռակ, իսկ տարեց կանայք թափ էին տալիս սրանց շորերը և շնջում:

Թիւ, թիւ, թիւ

Սեռել

Սեռելոցին,

Յետ երթաս, առաջ չի գաս,

Թիւ, թիւ, թուքն ի երես,

Հար սատանան սեւ երես,

Առնեն գշուլ, վերցնեն գշոր,

*Հար հրեշտակներն թափւին ի հուր*²²:

Սա հմայական, ոգիներին թովելու նպատակով ասված մի աղոթք է, որ հույս ունի ոչնչացնել հիվանդությունը առաջ բերող չար ոգիներին ու սատանային, ցավը հանձնել դիակն ուղեկցող հրեշտակին:

Այնքան ուժեղ էր հավատը խոսքի նկատմամբ, որ օրինակ վանեցիները համոզված էին, որ եթե մեռելի վրա «Փառք ի բարձունս» չերգվի՝ գոռնադար կլինի²³:

Ինչպես օրինանքն ու մաղթանքը հաջողություններ են բերում մարդուն, այնպես էլ անեծքը կարող է դժբախտություններ ու ողորդություններ առաջացնել: Բարեպաշտ մարդը ձգտում էր խուսափել չար գործերից, չարժանանալ անեծքի:

ե) Դարերի պատմություն ունի նաև քարի ու հողի պաշտամունքը, այն տարածված էր բոլոր հնդեվրոպական ժողովուրդների մեջ, իսկ առանձին ցայտունությամբ է արտահայտված հայ ժողովրդի հավատալիքների համակարգում, քանզի մեր երկիրը իսկապես գեղեցիկ, խորհրդավոր քարերի ու ժայռերի, քարափների ու քարայրների շտեմաբան է: «Ինչ պիտի գգար, ինչ պիտի ընէր այդ Հայկազն քանի մի սերունդ յետնածին քան զՀայկն, այդ երկու լեռանց միջոց կանգնած. մանաւանդ երբ (ինչպես կարծուի, ասկե երեք-չորս հազար տարի առաջ, դեռ միայն անշարժ ճերմակ չէին անոնց գագաթներն, այլ վերէն կամ կողերէն՝ շարժուն կարմիր, այլ կ'երեւալ կու փայլփլել գոնէ ծուխի կամ ընդհատ բոցի ձեւով և երբեմն-երբեմն կ'որոտար, կու հառաչէր հրեղէն շունչերով»²⁴, - գրում է Ղ. Ալիշանը: Հայերի քարապաշտ ժողովուրդ լինելու մասին է վկայում նաև Ագաթանգեղոսը: Մարդակերպարան ժայռերին փոխարինել են կուռքերի քարե արձանները, մարդապատան քարայրները դարձել ոգիների ու չարքերի օթևաններ: Քարը նախամարդու ձեռքում դարձել է գենը ու գործիք, մարդիկ վա-

²¹ Սգո և թաղման ծեսի հետ առնչվող ռարեմադություններ տես Հարությունյան Ս., Անեծքի և օրինանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, Երևան, 1975, էջ 243-245:

²² *Լալայան Ե.*, Մուշ-Տարոն, ԱՅ, գիրք 23, էջ 188:

²³ *Սրվանձտյան Գ.*, նշվ. ախ., էջ 148:

²⁴ *Ղևոնդ Ալիշան*, նշվ. ախ., էջ 31:

խից, վշտից ու հիացմունքից «քար են կտրել»: Պատմական Հայաստանի տարածքում սփռված են հարյուրավոր սուրբ քարեր, որոնց գոհ և մատաղ է մատուցվում, որոնցից օգնություն է ակնկալվում: Հայկական թուրքոնականությունում հանգուցյալի վրա քար է գցվում, որ րացատրվում է գերեզմանի ամուր լինելու ցանկությամբ, քարի երկարակեցությամբ պայմանավորված հիշատակի հավերժությամբ, թաղման վայրի հարատևությամբ և մարդկային հոգիների քարին անցնելու ոգեպաշտական պատկերացմամբ (վերջինս ընդունում է առաջիններից): Հանգուցյալի գլխի տակ քար էին դնում, դագաղի և լողացրած տեղում՝ նույնպես: Հայերի թուրքոնականությունում ու մատուցումները քարակույտ են: Մեր ժամանակներում հարուստ է այս կամ այն քարի ու ժայռի հետ կապված ավանդություններով (Նորավանք, Գրիգոր Նահատակ, Վարդան գորավար, Կիրակոս ճգնավոր, Վարդիկի գերեզման, Ագոստան, Ագոստանի գերեզման, Եզան ուխտատեղի, Ուղուղիի մահարձան, Աղջկաբերդ, Սուրբ Սարիբեկ, Ջուխտակ խաչ և այլն)²⁵:

Հողի պաշտամունքի հետ է կապված գերեզմանի հողին բուսական գործունեության վերագրումը. այդ հողից լցնում են չրեր կնոջ մեջքին, ուտեցնում հիվանդին: Եթե հանգուցյալի աչքերը չեն փակվում, մի քիչ հող են լցնում աչքերին, սխառնադրամներով, որ մաշխարհից չի կշտացել և միայն հողը կհագեցնի նրան: Սասունում մաշի ետևից հող էին ձգում, որ տան «ցավ ու չոռն էլ տանի»: Եվ, որ ամենակարևորն է, հանգուցյալին պահ են տալիս մայր հողին:

գ) Քննարկվող ծեսի ընթացքում խաչը օգտագործվում է որպես չարխափան միջոց: Հանգուցյալի ձեռքերը կրծքին էին խաչում, դեմքը ծածկում խաչածն կտորով, թափն ու փայտը խաչածն դրվում էին դատարկ գերեզմանավորսին, քահանան խաչով կնքում էր հողաթուղը, հողաթուղները համարում էին քահանայի խաչը, խաչ անում երեսներին:

Հմայական դեր ունեն երեք, յոթ, քառասուն թվերը: Դագաղը երեք անգամ րարծրացնում, ցած էին դնում, երեք անգամ խփում շենքին, դուռը երեք անգամ փակում-րացում, մահացած երեխայի ձեռքերում դրված մոմերը երեք անգամ վստում-հանգցնում էին, լողացնելիս երեք թուր էին շփում դիակի դեմքին, պատանքի կտորը երեք անգամ իրար էին քաշում, մնացորդը երեք օր հետո նվիրում էին լողացնողին, թուրվառով երեք անգամ խոնկ էին ծխում գերեզմանավորսի մեջ, յուրաքանչյուր հողաթուղավոր երեք թուր հող էր լցնում դագաղին, եթե հողաթուղավորության ընթացքում մեկը փռնում էր, երեք անգամ խփում էին մեջքին, մեռելից վախեցածին գերեզմանի շուրջ պատեցնում էին երեք անգամ... այս թվերով երկար կարելի է շարունակել, հաջորդելով մահ յոթ և քառասուն թվերի հետ կապված սովորությունները:

է) Ամեն մի հաջողություն կապում էին աջի հետ (հայերեն՝ աջ, աջողություն, ուսերեն՝ որթ, որթաճա, որթայի, անգլերեն՝ right, որ նշանակում է աջ, ճիշտ, ուղիղ, լավ, կարգին, և այլն), իսկ ձախը ձախորդության և անհաջողության խորհրդանիշ է (ձախիկ, ձախորդ, ձախություն...): Ժողովրդի պատկերացմամբ վերջին դատաստանի ժամանակ մարդու աջ ուսի րարի հրեշտակը կթվարկի նրա կատարած րարի գործերը, իսկ ձախ ուսի չար հրեշտակը չար արարքները, այս թուրը կդրվեն նժարների վրա: Եթե րարությունը գերակշռեց, հոգին կանցնի Զրիստոսի աջ կողմը՝ ուր կհավաքվեն արդարները, իսկ եթե ծանր եղավ չարության րաժինը՝ կանցնի ձախ կողմը՝ մեղավորների մոտ: «Հնում մարդը թուր դժբախտությունները ողորացել է դասավորման գերակշռող տեղավորությանը դեպի ձախ-թարս գնացող պարերով», - գրում է Ժ. Կառապետյանը²⁶:

«Թարս» հասկացողությունը ժողովրդական մտածողության մեջ կապվում է նույն ձախության հետ: Գերեզմանը վորելուց հետո րահի և փորիչի երկաթե րերանները շեղ էին հագցնում:

²⁵ *Պատմական Ա.*, Ավանդապատում, Երևան, 1969:

²⁶ *Խաչատրյան Ժ.*, Ջամատիկի հայ ժողովրդական պարեր, ՀԱԲ, պ.7, Երևան, 1975, էջ 53:

Հանգուցյալի ծին թարս թամբած էին տանում գերեզմանատուն (ասորիները, օրինակ, տանում էին ուղիղ թամբած)²⁷, մերձավոր սղամարդիկ հանգուցյալի գեները կապում էին շրջված և քայլում հուղարկավորների առջևից: Սասունում հիվանդի մահանալուց հետո հարագատները վերնագգեստները հագնում էին «շրջոնք»²⁸: Եթե սովորարար վաացած շորերը

թարս էին փռում, մնջեցյալներինը փռում էին շիտակ, մնջեցյալին լողացնելիս օգտագործած ամանեղենը շրջում էին ռերանքսիվայո²⁹: Այս ծախ-թարսի, շեղ-շրջվածի իրավիճակները կանխանշում են մի դրությունից մի այլ դրություն տեղափոխվելը, այսինքն մի աշխարհից անցումը մյուս աշխարհին:

²⁷ *Լալայան Ե.*, Վասպուրականի ասորիները, ԱՂ, գ.24, էջ 230:

²⁸ *Կարապետյան Ե.*, Ասսուն, Երևան, 1962, էջ 112:

²⁹ Սլավոնական ազգերը շրջում էին մաև դագաղի տակ դրված սեղանը, գերեզմանին լցրած ջրի ամանը, մեռելատան քոյր հայելիները և օգաագործվող ամանեղենը, հագուստները շրջած էին հագնում: Տես՝ *Н.Толстой*, Перевоначальное представление предметов в славянском Погребальном обряде, Погребальный обряд, Москва, 1990г., сс.119 - 128.